

Г. Т. КОВПАНЕНКО

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ р. ВОРСКЛИ

Український лісостеп з кінця VII по III ст. до н. е. населяли осілі землеробсько-скотарські племена, добре відомі в науці по численним городищам, поселенням і курганам, для яких характерна скіфська, точніше, скіфолодібна культура. В свій час О. О. Спицин, щоб відокремити ці племена від власне скіфських кочових племен Північного Причорномор'я, умовно назвав їх «скіфами-орачами»¹.

З того часу у вивченні культури лісостепових племен радянська археологія домоглася великих успіхів. Доведено, що ці племена, не спільні за походженням і культурою, становили ряд великих локальних культурних груп, в яких сучасний дослідник вбачає існуючі в минулому різноманітні етнічні групи. В лісостепу, на захід від Дніпра, виділяються споріднені Подільська і Києво-Черкаська локальні групи, що походять від білогрудівської і чорноліської культур передскіфського часу².

В Лівобережному лісостепу виділяються ворсклинська локальна група, яку М. Я. Рудинський ще в 1928 р. безпосередньо пов'язував щодо походження і культури — з племенами, які в скіфський час населяли дніпровське Правобережжя³, посульська і північнодонецька.

Останні дві локальні групи, як доводить В. А. Іллінська, незважаючи на роз'єднання ворсклинською групою племен, були споріднені між собою і мали, на відзнаку від ворсклинських і правобережних племен, культуру іншого виду і навіть іншого походження⁴.

Ворсклинська локальна група культури скіфського часу досі залишається не описаною в археологічній літературі.

Мета цієї статті і полягає в тому, щоб заповнити цю прогалину.

Спинимось спочатку на передскіфському періоді, вивчення якого дуже затрималось щодо Лівобережжя. Риси його почали з'ясуватися лише в останні роки, коли В. А. Іллінській вдалося виділити бондаринську культуру пізнього бронзового віку. Ця культура склалась на місцевій основі близько X ст. до н. е. і дуже поширилася на Лівобережжі. В. А. Іллінська висловила думку, що бондаринська культура припиняє своє існування не пізніше VIII ст. до н. е., коли племена початку залізного віку могли витіснити її з Лівобережного лісостепу на північ, де в басейні р. Десни вона стала тією основою, на якій виникла юхнів-

¹ А. А. Спицин, Курганы скифов-пахарей, ИАК, в. 65, 1918, стор. 87 і далі.

² Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 178.

³ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, Полтава, 1928, стор. 48.

⁴ В. А. Ильинская, О происхождении культур раннежелезного века в Левобережье среднего Днепра, КСИИМК, в. 70, М., 1957, стор. 14—17.

ська культура⁵. Проте фактичні археологічні матеріали ще не дають змоги в'яяснити, як проходила ця важлива в історії зміна культур в Лівобережжі на грані віків бронзи та заліза. Немає і таких даних, які б дали змогу уточнити абсолютну хронологію цих подій.

Рис. 1. Кераміка та кістяні вироби бондарихинської культури поселення біля с. Хухри.

Багато нового для висвітлення цих питань дали результати досліджень, проведених на Ворсклі. В її верхній і середній течії виявлено 14 пунктів, де знайдена кераміка бондарихинського типу. З них найбільш цікавими є поселення біля сіл Хухра і Ніцаха, Сумської області.

Поселення біля с. Хухра, на якому автор у 1955 р. провадила невеликі розкопки, цікаве в багатьох відношеннях, в тому числі й щодо генезису ворсклинської локальної групи культури скіфського часу. На одних ділянках цього поселення були виявлені залишки селища бондарихинської культури, на інших — залишки поселення чорноліської культури, разом з якими були знайдені і найраніші для басейну р. Ворскли культурні залишки самого початку скіфського періоду. Не менш цікаве і поселення біля с. Ніцаха, на якому в 1960 р. автор теж провела розкопки.

На одній з ділянок поселення біля с. Хухра були відкриті залишки наземного житла бондарихинської культури з комплексом кераміки.

Для бондарихинської культури цього поселення характерний широко відкритий глиняний посуд з слабо визначеним горлом, опуклим кор-

⁵ В. А. Ильинская, О происхождении культур раннежелезного века в Левобережье среднего Днепра, КСИИМК, в. 70, М., 1957, стор. 22—23.

пусом і невеликим плоским дном. Посуд прикрашався прямокутними або трикутними вдавленнями, зашипами, ямками. Краї посудин здебільшого гладкі, інколи розділені косими насічками (рис. 1). Цей посуд формою і орнаментацією аналогічний кераміці поселень бондарихинської культури на інших територіях лісостепового Лівобережжя (Північний Донець, Оскол, Сула) ⁶.

Значний інтерес являє знайдена тут посудина, дуже близька за типом і орнаментацією (гладкий валик з опущеними вниз незімкненими

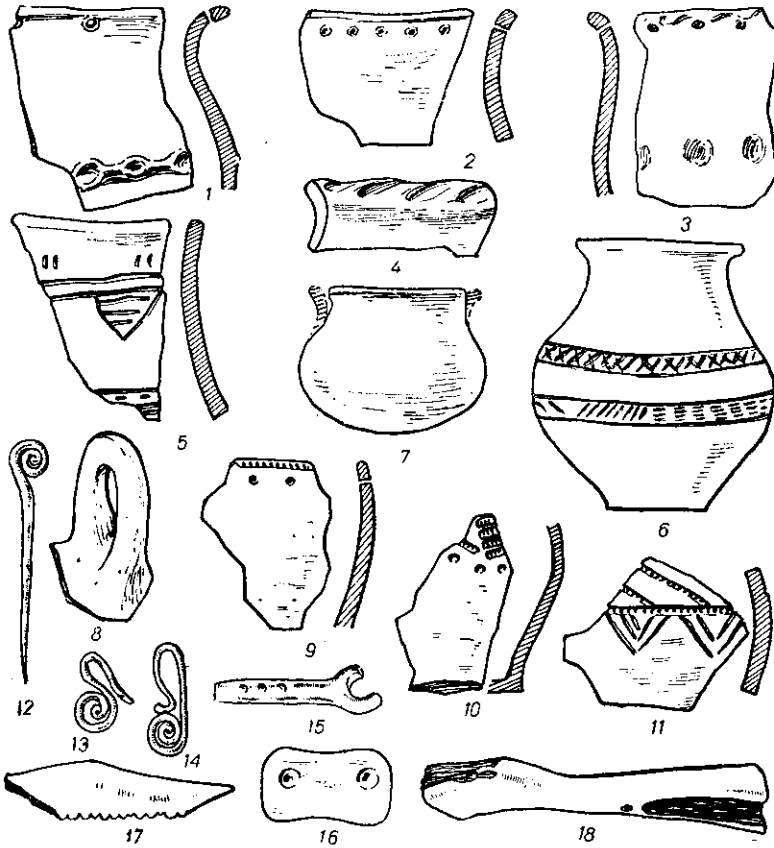

Рис. 2. Ліпний посуд, бронзові та кістяні вироби чорноліської культури:

1, 5, 7, 8, 11, 17—18 — с. Хухри; 9—10 — с. Ніцаха; 6 — с. Кириківка (1/6 н. в.); 12—15 — с. Лихачівка.

кінцями) до білогрудівських (рис. 1, 5). Незважаючи на те, що в орнаменті цієї посудини наявні деякі самобутні риси (наколи над валиком і під ним), вона все ж є прямим свідченням впливу правобережної білогрудівської культури. Можливо наявність на деяких посудинах поселення біля с. Хухра наскрізних проколів під краєм вінець (рис. 1, 12) також слід пояснити впливом Правобережжя, де такі проколи особливо типові для чорноліської культури. Ці ознаки можна сприйняти як доказ існування якихось досить жвавих контактів правобережного населення передкієвського часу з носіями бондарихинської культури на Ворсклі; вони ж вказують на порівняно пізнє датування останньої, приблизно VIII ст. до н. е.⁷

⁶ Г. Т. Ковпаненко, Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки, Археологія, XI, 1957, стор. 98.

⁷ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 98.

Чорноліські матеріали поселення біля с. Хухра представлені в основному уламками кухонного і в меншій кількості — столового, інколи лошеного посуду. Судячи з уламків, кухонний посуд мав звичайну для чорноліської культури Правобережжя форму високих горшків з плавно відігнутими назовні вінцями з наскрізними проколами і розчленованим ямковим вдавленням валиком на плічках (рис. 2, 1). Чорноліські черпаки мають вигляд кухликів з дуговидною ручкою без виступу, яка трохи піднімається над краєм (рис. 2, 8). Типовими є конічні плоскодонні миски з прямим або трохи ввігнутим заокругленим краєм (рис. 2, 4, 9) та уламки чорноліських корчаг, прикрашених вузьким горизонтальним поясом в кілька ліній, від якого опускаються заштриховані трикутники. Така орнаментация нарізувалась зубчатим і гладколінійним штампом (рис. 2, 5, 11). Ця кераміка добре відома нам по матеріалах чорноліської культури на Правобережжі, тому тут немає необхідності спинятись на ній детальніше. Можна тільки відзначити, що як своїми формами, так і орнаментациєю вона дещо бідніша правобережної⁸.

Завдяки І. А. Зарецькому, стали відомі з басейну р. Ворскли і деякі прикраси чорноліської культури, зібрані ним на дюнах в околицях с. Лихачівка, Полтавської області. До їх числа відносяться бронзові і одна залізна дротяні сережки, що мають вигляд невеликої спіралі з крючком зверху (рис. 2, 13, 14). Аналогії їм є в знахідках на Суботівському городищі⁹ і в Гуляйгородському курганному некрополі¹⁰. Там же була знайдена парна вісімковидна бляшка (рис. 2, 16), чорноліський вік якої визначений по матеріалах скарбу прикрас, знайденого в 1955 р. на Суботівському городищі¹¹. До чорноліського або більш пізнішого часу слід віднести ще уламок двокільцевих бронзових вудил кобанського типу, які прийнято відносити до VIII—VII ст. до н. е.¹², і бронзову булавку, з спіралью закрученою головою, теж знайдених І. А. Зарецьким біля с. Лихачівка (рис. 2, 12, 15).

На інших територіях лісостепового Лівобережжя пам'ятки чорноліської культури не виявлені. До цього часу унікальною залишається, наприклад, випадкова знахідка чорноліського горшка з проколами під краєм і розчленованим ямками валиком на плічках з району Глинська на правому березі р. Сули¹³.

Пам'ятки чорноліської культури на Ворсклі не ведуть свого початку з лівобережних культур пізнього бронзового віку. Вони змінюють тут бондарихинську культуру, очевидно, не пізніше початку VII ст. до н. е., коли вони відомі в своїй пізній фазі і на Правобережжі¹⁴.

Оскільки на Ворсклі чорноліська культура проявлялася цілком сформованою і в повному своєму складі, то появу її тут можна пояснити не поширенням культурного впливу з заходу, а тільки результатом проникнення сюди з правого берега Дніпра якоїсь досить численної етнічної групи, як наслідок міграції одного або кількох племен. З цієї чорноліською етнічною групою, яка висунулась далеко на схід з Правобережжя, пов'язується походження ворсклинської локальної культурної групи скіфського часу. Виявлення чорноліських пам'яток на Ворсклі

⁸ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 99—101.

⁹ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, СА, № 2, 1958, стор. 173; рис. 9, 1, 2.

¹⁰ Є. Ф. Покровська, Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин, Археологія, т. VIII, 1953, стор. 133—135, рис. 3.

¹¹ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, вказ. праця, стор. 173, рис. 9, 4, 5.

¹² А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, 1953, стор. 102.

¹³ Роменський краєзнавчий музей. Рисунок В. А. Іллінської 1953 р.

¹⁴ А. И. Тереножкин, К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время, СА, XXIV, 1955, стор. 17—18; його ж, Среднее Поднепровье в начале железного века, СА, 1957, № 2, стор. 47.

розкриває перед нами механізм зв'язків ворсклинської групи з правобережними племенами, спорідненість яких давно помітив М. Я. Рудинський, висловивши припущення, що поява культури скіфського часу на Ворсклі пояснюється пересуванням племен з Правобережжя¹⁵.

Тепер ця гіпотеза одержала підкріплення в раніше невідомих археології фактах.

Пам'ятки ворсклинської групи скіфського часу поширені в зоні лісостепу. В нижній течії Ворскли, в степу, південніше с. Нові Сенджари, вони вже не зустрічаються¹⁶.

Зараз в басейні р. Ворскли відома велика кількість неукріплених поселень і городищ скіфського часу. Серед них найдавніші відносяться до другої половини VII ст. до н. е., велику групу складають поселення кінця VII і VI ст. до н. е., є поселення V і, на решті, IV—III ст. до н. е.

Цікаві дані про їх склад, типи і розташування на місцевості. Слід відзначити, що всі ранні поселення неукріплені. Характерною відзнакою ранніх і пізніх поселень є наявність на їх території великої кількості зольників (в середньому 20—26), які являють собою курганоподібні горби висотою 0,2—0,6 м. Велика кількість їх зовсім розорана і має вигляд плям, що виділяються на полях лише золистим ґрунтом, насиченим культурними залишками.

До другої половини VII ст. до н. е. відноситься вже згадане поселення біля с. Хухра.

Другу групу, датовану кінцем VII і VI ст. до н. е., складає більшість із відомих тепер на Ворсклі поселень скіфського періоду, зосереджених в її середній течії між селами Більськ і Нові Сенджари. Більське городище виникло, очевидно, в кінці VI ст. до н. е., хоча поселення на його місці існувало вже раніше. Кінець існування Більського городища припадає на IV—III ст. до н. е. Вище Більська на Ворсклі є кілька городищ, які відносяться, очевидно, до V і IV ст. до н. е. В різних місцях на Ворсклі знайдено кілька ще слабо вивчених поселень IV—III ст. до н. е.

Поселення другої половини VII ст. до н. е. біля с. Хухра розташоване на краю борової тераси лівого берега р. Ворскли. Поселення невелике (довжина 350 м, ширина 300 м). Під час розкопок на ньому в 1955 р. вдалося розкрити залишки чотирьох наземних жител і значну кількість різноманітних ям. Житла, трохи заглиблені в ґрунт (10—15 см), мали неправильно овальну форму, довжина їх 6—12 м, ширина від 3,5 до 4,5 м. Розкопками на поселенні виявлено цікавий комплекс простої та лощеної кераміки самого початку скіфського періоду¹⁷. У вигляді поодиноких знахідок зустрічається кераміка, що характерна вже в V ст. до н. е.

Найчисленнішу групу, як відзначалося, становили поселення кінця VII і VI ст. до н. е. Серед них краще відомі поселення біля сіл Пожарна Балка, Мачуха, Алферівка, Довжик. Ці поселення розміщуються на відкритих ділянках плато високого правого берега Ворскли, по береговим підвищенням сухих нині ярів, а на лівому березі Ворскли, де відомі лише окремі селища, — здебільшого на піщаних берегах надзапальної тераси. Наводимо опис двох типових поселень. Поселення біля с. Мачуха, Полтавського району, Полтавської області, розташоване на рівному високому плато правого берега річки, обмеженого зі сходу Тарановим ярмом. Тут, на площі в 10 га виявлено 22 зольники, безсистемно розмішених на відстані від 3 до 30—50 м один від одного. Поселення біля с. Довжик, Зеньківського району, Полтавської області, розташоване на східній мисі і простягається до долини р. Суха Грунь. На його площі є 19 золь-

¹⁵ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, стор. 48.

¹⁶ И. И. Ляпушкин, Поселение эпохи железа в бассейне р. Ворсклы, КСИИМК, в. XXI, 1947, стор. 97.

¹⁷ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 101—103.

ників, здебільшого розораних, які розміщені трьома групами в центральній частині мису¹⁸.

З числа неукріплених поселень кінця VII і VI ст. до н. е. найкраще відоме селище біля с. Пожарна Балка, на якому І. І. Ляпушкін в 1949 р. розкопав два зольники і частину площі між ними. В зольниках, культурний шар яких досягав в центрі 1,5 м, на різних рівнях знайдено відкриті печі, господарські і стовпові ями, різні культурні залишки. В одній із ям виявлені піч і зольне підвищення, під яким лежали кістки і череп коня¹⁹.

В зольниках, розкопаних М. Я. Рудинським на поселенні біля с. Мачухи і В. А. Городцовим біля с. Довжик, зустрічались уламки кераміки, дрібні вироби з глини і кістки тварин. Ні печей, ні ям, подібних до знайдених на поселенні Пожарна Балка, в них не було²⁰. Слід відзначити, що автором в 1953 р. частково розкопаний один бугор на ранньоскіфському поселенні біля с. Алферівка, Полтавської області, в якому не було ніяких зольних скупчень. Він складався з чорнозему і суглинку товщиною до 0,9 м і мав звичайний для зольників керамічний та інший матеріал. В ямі під ним були виявлені частина кістяка коня і чотири черепи собаки²¹.

Неукріплені поселення V, IV—III ст. до н. е. мало чим відрізняються від вищеописаних як за своїм зовнішнім виглядом, так і за розташуванням на місцевості. Такі поселення виявлені у верхній та середній течії річки біля сіл Кучмівка, Полтавської області, Чернеччина, Охтирського району, Сумської області, Буди, Тростянецького району, Сумської області. Наявність на деяких поселеннях VI ст. до н. е. (Дібровка, Диканька) серед підйомного матеріалу уламків грецьких амфор, за визначенням Б. М. Гракова, V—IV і IV—III ст. до н. е. свідчить про те, що, можливо, деякі ранні поселення продовжують розвиватися і в пізніший час. Проте це можна встановити тільки шляхом розкопок. Поселення V—III ст. до н. е. досліджені ще недостатньо. При шурфовці в зольниках також знаходили печі та ями різного господарського призначення. Цінність цих пам'яток — в їх місцеположенні і в зібраних на них речових матеріалах, які необхідні для висвітлення характеру різних ступенів скіфського періоду.

Звернемось до відомого Більського городища, найбільшого і найскладнішого за плануванням серед городищ скіфського періоду в Східній Європі.

Більське городище розташоване на просторій височині між Ворсклою і Сухою Грунню. Воно складається із трьох окремих укріплень: Західного, Східного і Куземинського, об'єднаних спільним валом висотою до 5 м, і ровом, які обмежують площу в 44 тис. га. Крім зовнішнього валу, Більське городище, очевидно, було укріплене ще внутрішнім валом, який охоплює дугою середню частину городища, від західного укріплення до берега р. Ворскли. Залишки цього валу були простежені В. О. Городцовим в південній і південно-західній частині городища²².

¹⁸ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 г.; Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 144—145, рис. 110.

¹⁹ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени у с. Пожарная Балка, КСИИМК, в. XXXVII, 1951, стор. 125, 128, 129. Ми опускаємо тут опис сітки ховрашкових ходів та інших кротовин, знайдених на поверхні поховального ґрунту під горбом, які помилково тлумачилися як культові рисунки тварин та птахів (стор. 125, рис. 43 б).

²⁰ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Ін-ту археології в 1946 р., АП, т. II, 1949, стор. 70—77; В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 145—146.

²¹ Г. Т. Титенко, Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской археологической экспедиции Ин-та археологии АН УССР за 1953 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

²² В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 97.

Вся ця складна споруда, крім Куземинського укріплення, виникла одночасно. Західне укріплення розміщене на високому березі р. Суха Грунь. В плані має підтрикутну форму, площа його 120 га. Оточене валом висотою в 6 м, неперервним ровом²³. Городище виникло, очевидно, в кінці VI ст. до н. е. на місці ранішого неукріпленого поселення. Про це свідчать його вали, в насипу яких зустрічаються культурні залишки VI ст. до н. е. у вигляді фрагментів посудин з розчленованим валиком під вінцями і по тулубу, черпаків з глибокою чашечкою і уламків іншого посуду з різним орнаментом²⁴.

В межах Західного городища налічується 43 зольники²⁵, з яких вісім розкопані ще в 1906 р. В. О. Городцовим, а два — в 1958—1959 рр. Б. М. Граковим і Б. А. Шрамко.

За структурою зольники подібні між собою. Вони складаються із золистого земляного ґрунту, в якому зустрічаються прошарки золи, інколи з домішкою дрібного вугілля (№ 4 і 8), площадки необпаленої глини (№ 12), залишки вогнищ (№ 1—2), прошарки очерету (№ 7) і скупчення обпаленої глиняної обмазки по плетених пруттях. Під одним із зольників (№ 3) поверхня поховального ґрунту підвищувалась у вигляді невеликого горбка. Під трьома зольниками (№ 1, 11 і 12) були виявлені великі (довжиною 7—8 м і шириною 7 м) квадратної або прямокутної форми землянки з вертикальними стінками глибиною до 1 м і стовповими ямами вздовж стін і по середній лінії²⁶.

Аналіз археологічних матеріалів з розкопок показав, що зольники ці різного часу і в основному відносяться до VI і початку V ст. до н. е. Початкова дата їх існування встановлена завдяки знахідкам численних уламків кераміки ранньоскіфського часу з різним орнаментом, найповніший комплекс якої був у зольнику № 4. Пізніша дата визначається бронзовими тригранними наконечниками стріл без втулки кінця VI — початку V ст. до н. е., видовженими тригранними наконечниками з короткою втулкою V ст. до н. е., опуклогорлими і протофазоськими амфорами VI—V ст. до н. е.

Східне укріплення знаходиться на високому правому березі Ворскли. Площа його менша від Західного — 65 га²⁷. Оточене валом висотою до 5 м, який добре зберігся. Вал збудовано з лесу, добутого при спорудженні рову²⁸. В його межах В. О. Городцов знайшов один зольник. При шурфовці, проведеної в 1958 р. Б. М. Граковим, і під час розкопок 1959 р. Б. А. Шрамко з'ясувалось, що на городищі є культурний шар, який містить уламки простих кухонних посудин банкової форми з валиком і проколами під краєм, горшків, прикрашених косими пасічками по краю вінця і проколами, глечиків, мисок, прясел. Уламки грецьких амфор другої половини VI—V ст. до н. е. і IV—III ст. до н. е., а також знайдена при розкопках 1959 р. пантикапейська монета кінця IV ст. до н. е.²⁹ визначають час існування городища з кінця VI до IV ст. до н. е.

Ми маємо деякі відомості і про час спорудження зовнішніх валів Великого городища, які з'єднують між собою його окремі укріплення. Валом в північній частині городища, біля с. Куземина, як встановив

²³ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 151.

²⁴ Там же, стор. 97 та 98, рис. 99, профілі № 1, 3, 4.

²⁵ Б. А. Шрамко, Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г., Альбом, табл. XI, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁶ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 106—107; Б. А. Шрамко, вказ. праця, стор. 23—26; Б. Н. Граков, Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1958 г., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 6—11.

²⁷ Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 27.

²⁸ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 95, профілі № 8—9.

²⁹ Б. А. Шрамко, вказ. праця, стор. 30—41.

В. О. Городцов, був перекритий зольник, однаковий за складом культурних залишків із зольниками Західного городища³⁰, які датуються VI — початком V ст. до н. е.

Це цінне спостереження дозволяє твердити, що зовнішні вали Більського городища були споруджені не раніше кінця VI або початку V ст. до н. е.

На пласці посередині валів Більського городища також знаходяться зольники, які скупчені на південь і північ від Західного укріплення. Один з них, відомий під назвою «Царина могила», був розкопаний В. А. Городцовим. По своїй структурі він не відрізняється від інших зольників Більського городища. Під ним, як і під зольником № 3 Західного укріплення, знаходилося невелике підвищення. Бронзові виводжені тригранні наконечники стріл, знайдені при розкопках, датують зольник IV—III ст. до н. е. Серед матеріалів, зібраних на поверхні зольників Великого городища, були уламки опуклогорлих амфор VI—V ст. до н. е. і фрагменти розписних грецьких червонофігурних посудин, які відносяться, за визначенням Б. М. Гракова, до V—IV ст. до н. е. Загалом, за сукупністю цих даних зольники на полі південніше і північніше Західного городища, очевидно, можна датувати кінцем VI або початком V—III ст. до н. е.

Пізнішим в складі Більського городища є Куземинське укріплення, яке знаходиться біля північно-східного краю городища і має площу 15 га. Вал, що оточує укріплення напівдугою з південної і північної сторони, був збудований з глини і піску. В 1958 р. Б. А. Шрамко встановив, що тут є порівняно слабо насичений культурний шар, товщина якого не перевищує 0,2 м. Кераміка, яка походить звідси, відрізняється від кераміки ранніх зольників Більського городища. Тут були знайдені уламки посуду з зашипамі і проколами біля краю, але без валика, які типові вже для IV—III ст. до н. е.³¹

В середній частині течії Ворскли, крім Більського, є невелике городище біля с. Опішня, в урочищі Кардашів вал. Чотири інші городища скіфського часу знаходяться у верхів'ях р. Ворскли біля сіл Борисівка, Боголюбівка, Сосонки і Кам'янка. Всі городища розміщені у верхів'ях невеликих річок та ярів, або на окремих підвищеннях місцевості.

Ці городища за їх влаштуванням можна розділити на дві групи: 1) невеликі за розміром, розташовані на мисах або ж на горбах серед ярів з круглими схилами, відокремлені від плато балкою або сідловиною і укріплені валом та ровом (Опішнянське, біля с. Боголюбівка); 2) більші за розмірами, із складнішою системою оборонних споруд. Так, городища біля сіл Кам'янка і Сосонка, крім основного рову і валу, мають ще і додаткові укріплення, які захищають входи на городище і розташовані з боку поля, а також і по схилах³². Розкопки на жодному з цих городищ не провадилися. І. І. Ляпушкін, який досліджував ці городища і ряд інших городищ в південно-східній частині Дніпровського лівобережжя, відносив їх до IV—III ст. до н. е. і вважав їх появу наслідком сарматських вторгнень³³. Але таке огульне датування їх не відповідає дійсності. На городищі біля с. Сосонки М. Фукс знайшов уламки чорнолошених мисок і кухонного посуду, аналогічного, на думку дослідника, кераміці Більського городища³⁴. В збірках Полтавського музею з Опішнянського городища є уламки посудин з наліпним валиком під краєм

³⁰ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 119—120.

³¹ Б. А. Шрамко, Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г., стор. 35—36, Альбом, табл. XXI, 1.

³² М. Фукс, Про городища скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. 1, К., 1931, стор. 93—96.

³³ И. И. Ляпушкин, Поселения зольничной культуры (скифов-пахарей), СА, XII, 1950, стор. 64.

³⁴ М. Фукс, вказ. праця, стор. 93.

вінець, поширених в VI і V ст. до н. е. Наявність такого роду кераміки вказує на те, що ці городища могли виникнути значно раніше, в усякому разі не пізніше V ст. до н. е. Історична інтерпретація верхньоворсклинських городищ, очевидно, стане можливою лише після проведення на них ґрунтовних розкопок.

Поруч неукріплених поселень і городищ на Ворсклі або на незначній відстані від них знаходяться курганні могильники.

За неповними даними, найбільша курганна група в басейні р. Ворскли розташована поблизу поселення ранньоскіфського часу біля с. Мачуха. Кургани в цій групі, де налічується до 160 насипів, розміщені щільно, поли їх часто зливаються між собою. Висота курганів 0,5—1 м.

Найвизначнішою за навмисністю планування є курганна група Більського городища, яка знаходиться в урочищі Скоробор. В ній налічується 40 курганів, розташованих п'ятьма паралельними рядами по вісім насипів в кожному. Відповідно до ряду збільшуються і розміри насипів. Так, найменші кургани, насипи яких майже непомітні, знаходяться в останньому, п'ятому ряді, найбільші — в першому (на жаль, всі вони зруйновані і мають вигляд майданів). Попереду стоять два великі, але вже давно зруйновані кургани, відомі під назвами Малого і Великого Скоробору³⁵.

Ця курганна група не єдина на Ворсклі. За описом Є. Н. Мельник, біля с. Кириківка, в урочищі Рядові могили, кургани розташовані двома паралельними рядами, з заходу на схід. Найбільші кургани (висотою до 4,6 м) розміщені посередині рядів, а від них в обидва боки кургани поступово знижуються, аж до ледве помітних³⁶. Біля с. Глянище знаходяться три групи курганів, в кожній з яких від 5 до 20 насипів різних розмірів, що тісно прилягають один до одного, утворюючи кільця великого діаметра³⁷.

На інших територіях Середнього Подніпров'я відома тільки одна курганна група з навмисним плануванням — Тенетинківський могильник А, на південний схід від м. Сміла. Кургани тут розміщені широким кільцем, в центрі якого велика площа залишена вільною³⁸.

Курганні некрополі на Ворсклі вивчені ще недостатньо. Розкопки їх провадилися, головним чином, біля сіл Мачуха, Кириківка, Лихачівка та в районі Більського городища.

В кожному кургані, як правило, знаходиться одне, рідко — два, ще рідше — три або чотири поховання.

Найдревніші могили, що відносяться до першої половини VI ст. до н. е., виявлені в курганах біля с. Мачуха. Однак цей могильник існував і пізніше, в VI і V ст. до н. е.

Інші курганні некрополі на Ворсклі відносяться до середини і другої половини VI ст. до н. е. Всі вони, крім курганів, розкопаних біля с. Лихачівка (VI—V ст. до н. е.), існують до III ст. до н. е.

Найстаріші поховання Мачухських курганів здійснювалися в ґрунтових ямах прямокутної форми, найчастіше з дерев'яними спорудами всередині, на глибині до 1 м, а також в насипах, впушених на рівень ґрунту без ознак могильних ям або в невеликих заглибленнях³⁹. Поховання пізнішого часу, починаючи з другої половини VI ст. до н. е., найкраще описані В. О. Городцовим, який провадив розкопки курганів в урочищах Скоробор, Осняги, Саранчове поле, біля Більського городища

³⁵ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 138—139, рис. 107.

³⁶ Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 г. Труды XII АС, т. I, 1902, стор. 675, 705.

³⁷ ОАК за 1895 г., стор. 125.

³⁸ Сміла, II, стор. 92.

³⁹ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 г. АП, т. II, 1949, стор. 55.

ша і х. Блажки, біля с. Ступки, Зіньківського району, Полтавської області. Поховання в цих курганах здійснювалися в могильних ямах прямокутної форми глибиною 1—1,2 м. Дно ями прорізувалося двома або трьома поперечними ровиками, в які вкладалися дерев'яні бруси, а площадка між ними покривалася дошками або лубом. Зверху яма перекривалася дерев'яним накатом в один або два ряди⁴⁰.

В курганах № 2 і 9 біля с. Лихачівка⁴¹ VI ст. до н. е. та № 15 і 18 біля с. Кириківка IV ст. до н. е.⁴² були знайдені поховальні склепи з сімома, а в інших випадках 12 або ж 14 стовпами вздовж стін, на яких лежало перекриття могили з колод. В кургані № 13 біля с. Кириківка виявлена подібна гробниця VI ст. до н. е. з дерев'яними стовпами, які підтримували накат, і входом, що мав вигляд дромосу із вхідною ямою, стінки якої були обкладені деревом⁴³.

В одному з курганів (№ 9) IV ст. до н. е. урочища Осняги біля Більського городища⁴⁴, а також в ряді курганів VI і V ст. до н. е. Мачухського могильника (кургани № 11, 21, 24, поховання № 3 VI ст. до н. е., № 13, 14, 15 V ст. до н. е.) трапилися дерев'яні зруби.

Таким чином, рядові поховання на Ворсклі найчастіше робилися в прямокутних ґрунтових ямах, які перекривалися звичайно колодами або мали дерев'яний склеп. В багатших курганах зустрічаються споруди у вигляді дерев'яних стовпових склепів, з яких один мав вхідний дромос. Такого роду поховальні споруди зберігаються в басейні Ворскли протягом всього скіфського періоду.

Основним обрядом поховання було трупопокладення. На жаль, погане збереження кісток не завжди дозволяє уточнити положення і орієнтацію похованих. Все ж можна відзначити, що більшість становлять поодинокі поховання, кістяки яких лежать у витягнутому положенні, на спині з нестійкою орієнтацією, найчастіше головою на південь з відхиленням на захід або схід, рідше зустрічаються поховання з західною, північною і східною орієнтацією. В меншій кількості відомі скорчені поховання на правому або на лівому боці з аналогічною орієнтацією. Як пережиток ранішого часу цей звичай зберігається на Ворсклі аж до IV ст. до н. е.

Серед шарних поховань на Ворсклі відомі два випадки, очевидно насильницького поховання осіб, підлегле (?) положення яких підтверджується їх положенням і місцем біля основного похованого. Так, в кургані № 8 біля с. Мачуха (VI ст. до н. е.) справа біля ніг основного жіночого кістяка, що лежав витягнуто на спині, знаходився кістяк підлітка, похованого в сидячому положенні. В кургані № 13 (V ст. до н. е.) того ж могильника, справа від чоловічого кістяка, похованого у витягнутому положенні, лежав трохи зігнутий кістяк жінки, а зліва від основного, біля його ніг, знаходився ще один кістяк в скорченому положенні на правому боці, повернутий обличчям до основного похованого⁴⁵.

В описаному обряді поховань, виявлених в курганах на Ворсклі, є і винятки. І. А. Зарецький розкопав в кургані Опішлянка біля с. Деревки (кінець VI — початок V ст. до н. е.) дерев'яний спалений склеп, в південному кутку якого стояла урна з обгорілими людськими кістками, золою і вугіллям⁴⁶. Кургани № 20, 36 і 38 Мачухського могильника (VI ст.

⁴⁰ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 140—143.

⁴¹ А. А. Захаров, І. А. Зарецький, Excavation in the Government of Kharkov, ESA, т. VII, Helsinki, 1932, стор. 63, 74.

⁴² Е. Н. Мельник, вказ. праця, стор. 716—717.

⁴³ Е. Н. Мельник помилково описала цей склеп як катакомбу, див. Е. Н. Мельник, вказ. праця, стор. 715.

⁴⁴ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 133.

⁴⁵ М. Я. Рудинський, вказ. праця, стор. 57.

⁴⁶ А. А. Захаров, І. А. Зарецький, вказ. праця, стор. 76—77.

до н. е.) виявились кенотафами. В них, при відсутності кістяків, був складений звичайний поховальний інвентар. Два з цих кенотафів (№ 20 і 36) розміщені в часипу і один (№ 38) — в ґрунтовій ямі з дерев'яним накатом⁴⁷.

Основна маса могил, досліджених на Ворсклі, належала рядовому населенню і супроводжувалась небагатим інвентарем. Найбільшою простотою і скромністю відзначаються ранні могили Мачухи, в яких знаходимо черпаки, келихи, миски і поодинокі вироби з металу: залізні ножі, булавки, залізний наконечник списа. Посудини звичайно ставились в могили на протязі всього VI ст. до н. е. Починаючи з V ст. до н. е. місцеву ліпну кераміку рідше кладуть в могили, а з IV ст. до н. е. її замінюють привізною грецькою.

Чоловічі поховання з VI ст. до н. е. супроводжувались різними предметами озброєння і кінської вуздечки (бронзовими наконечниками стріл, мечами, списами, вудилами, псаліями). В жіночих могилах знаходять прикраси і предмети туалету (булавки, цвяхоподібні сережки, браслети, буси, бронзові дзеркала). В деяких жіночих похованнях зустрічаємо наконечники стріл, наприклад, в парному похованні кургана № 6 урочища Скоробор, поблизу Більського городища, при жіночому кістяку⁴⁸ знайдені залишки сагайдака з 4 бронзовими стрілами⁴⁹. В жіночому похованні біля с. Глинище виявилось 123 бронзові наконечники стріл⁵⁰.

В могилах, крім Мачухських курганів, постійно зустрічаються залишки напутньої їжі у вигляді кісток тварин.

До числа найвидатніших по багатству поховального інвентаря належать відомі кургани Опішлянка і Вітова могила, досліджені І. А. Зарецьким, де знайдено сагайдаки з великою кількістю стріл (174, 235 шт.), прикрашених наборами золотих блях, і виконаних в скіфському звіриному стилі. Очевидно, в цих могилах були поховані представники місцевої родинно-племінної знаті.

Кургани Ворскли виділяються з усіх пам'яток лісостепового Лівобережжя своїми ранніми похованнями скіфського часу, відкритими в курганах Мачухи. Відомо, що найдревніші могили в Посуллі і на Північному Дінці виникли не раніше середини VI ст. до н. е. Відмінності існують також в конструкції поховальних споруд та інвентарі. Для Посульських курганів характерне поширення поховальних споруд типу зрубів або дерев'яних склепів з вертикальною облицювкою стін деревом, південна орієнтація похованих, сліди тризни в насипу, посипання дна попелом і валном. Для інвентаря характерна наявність значної кількості кістяних виробів, нижніх браслетів, залізних сокир, бронзових навершників і т. д.⁵¹

Найближче до Ворсклинських поховань, за складом інвентаря і обрядом, стоять рядові поховання лісостепового Правобережжя. Так, ранні могили Мачухи нагадують найдавніші для скіфського періоду поховання в Правобережжі, знайдені в насипах курганів Тенетинківського могильника⁵², і деякі поховання (№ 1, 7, III) з курганів біля с. Оситняжки⁵³. З першими їх зближує наявність двох або трьох поховань в насипу, на рівні ґрунту або в невеликих заглибленнях під курганом, з Осит-

⁴⁷ М. Я. Рудинський, вказ. праця, стор. 59, 64—65.

⁴⁸ Визначення В. А. Городцова.

⁴⁹ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 141.

⁵⁰ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых стрел скифских курганов Среднего Поднепровья, СА, I, 1936, стор. 81.

⁵¹ В. А. Іллінська, Пам'ятки скіфського часу на Посуллі, Археологія, IV, 1950, стор. 185—187.

⁵² Є. Ф. Покровська відносить Тенетинківський могильник до другої половини VII ст. до н. е. Оситняжкі кургани вона також датує початком VI ст. до н. е.

⁵³ В. В. Хвойко, Раскопки курганов при с. Оситняжке, Чигиринского уезда, Киевской губ., АЛЮР, 1904, № 1—2, стор. 8—10.

нязькими — невеликі дерев'яні склепи, витягнене і скорчене положення кістяків з південною і південно-східною орієнтацією.

Схожість є також і в складі поховального інвентаря (черпаки, келихи, миски, поодинокі вироби з металу) і у відсутності напутньої їжі. Ця схожість з правобережними курганами зберігається в якійсь мірі і пізніше. Наприклад, виявлені на Ворсклі дерев'яні стовпові склепи, інколи з дромосом, типові також і для Правобережжя. Основна різниця курганів Ворскли і Правобережжя, здається, полягає в тому, що в останніх порівняно часто спалювалися склепи з обрядовою метою, тоді як на Ворсклі такий звичай відзначений лише в одному випадку. Проте з часом різниця в поховальному обряді на Ворсклі і в Правобережжі посилюється, очевидно в зв'язку з тим, що в областях на захід від Дніпра раніше і сильніше позначається вплив скіфської степової культури (поховання коней, поховання насильно вбитих підлеглих осіб в могилах знаті, пізніше — в V—IV ст. до н. е. з'являються могили у вигляді катакомб). На Ворсклі місцеві стародавні традиції зберігаються більш стійко, ніж на Правобережжі.

Основну масу матеріалів, одержаних в результаті дослідження пам'яток скіфського часу в басейні Ворскли, становить кераміка. За формою і орнаментациєю найдревніша кераміка скіфського періоду на Ворсклі, подібно Правобережній, походить від чорноліської.

На найраніших простих горщиках, які відзначаються високими пропорціями, розчленований валик з плічок, як це було на чорноліському посуді, переноситься нижче, на найбільше розширення корпусу. Край посудин прикрашався ямковими вдавливами і проколами (рис. 3, 1). Пізніше, з кінця VII — початку VI ст. до н. е. розчленований валик переноситься на вінця. З цього часу з'являється і банкова форма посудин. Банка, як основна форма кухонного посуду, прикрашена по краю розчленованим валиком і проколами, зберігається тут протягом всього VI і V ст. до н. е. (рис. 3, 2, 3). Поряд з нею в VI і V ст. до н. е. поширюються посудини типу горщика, з опуклим тулубом, прикрашені наліпним валиком, розміщеним під вінцями чи на краю вінця, або проколами і пальцевими вдавливами по краю вінця (рис. 3, 4; рис. 5, 2, 3, 4), глечики, ручки яких прикрашені жолобками. Слід відзначити, що на протязі раннього періоду кухонний посуд пам'яток Ворскли еволюцією своїх форм і орнаментациі дуже нагадує посуд Правобережжя. Головна різниця полягає в тому, що на посуді Правобережжя з кінця VI ст. до н. е. зникають проколи, в той час як на Ворсклі вони існують протягом всього скіфського періоду; крім того, тут з'являється посуд, характерний для пам'яток сусідніх територій лісостепового Лівобережжя.

З IV ст. до н. е. на Ворсклі основною формою є горщик з косими насічками по краю вінця і проколами, характерними для культури Посуля і Північного Дінця з самого початку і до кінця скіфського періоду⁵⁴.

В ранній період в культурі населення Ворскли, як і на Правобережжі, широко розповсюджена різноманітна столова чорнолощена або добре заглажена кераміка, яка також походить від чорноліських форм.

Це черпаки з глибокою або мілкою чашечкою і високою ручкою, що підвищується над краєм і має виступ (рис. 3, 8—12), келихи (рис. 3, 6—7), різного вигляду корчаги, в тому числі посуд типу Вілланова, і миски (рис. 3, 13—14). Лощена кераміка, як і на Правобережжі, найчастіше прикрашалася широким поясом складного різного геометричного орнаменту, миски — парними валиковими наліпами або конічними виступами, розташованими симетрично з трьох боків по краю. В цілому, столова кераміка Поворскля від правобережної відрізняється меншою різнома-

⁵⁴ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посуля, ВССА, стор. 170—184; Б. А. Шрамко, Памятники скифского времени в бассейне Северного Дона, Автореферат диссертации, М., 1953, стор. 10.

нітністю форм і простою орнаментациєю. В V ст. до н. е. вона виходить з ужитку, крім мисок, які з цього часу вже не орнаментуються.

Головний напрям в розвитку кераміки скіфського періоду на Ворсклі, що виникла на чорноліській основі і розвивалася протягом раннього ча-

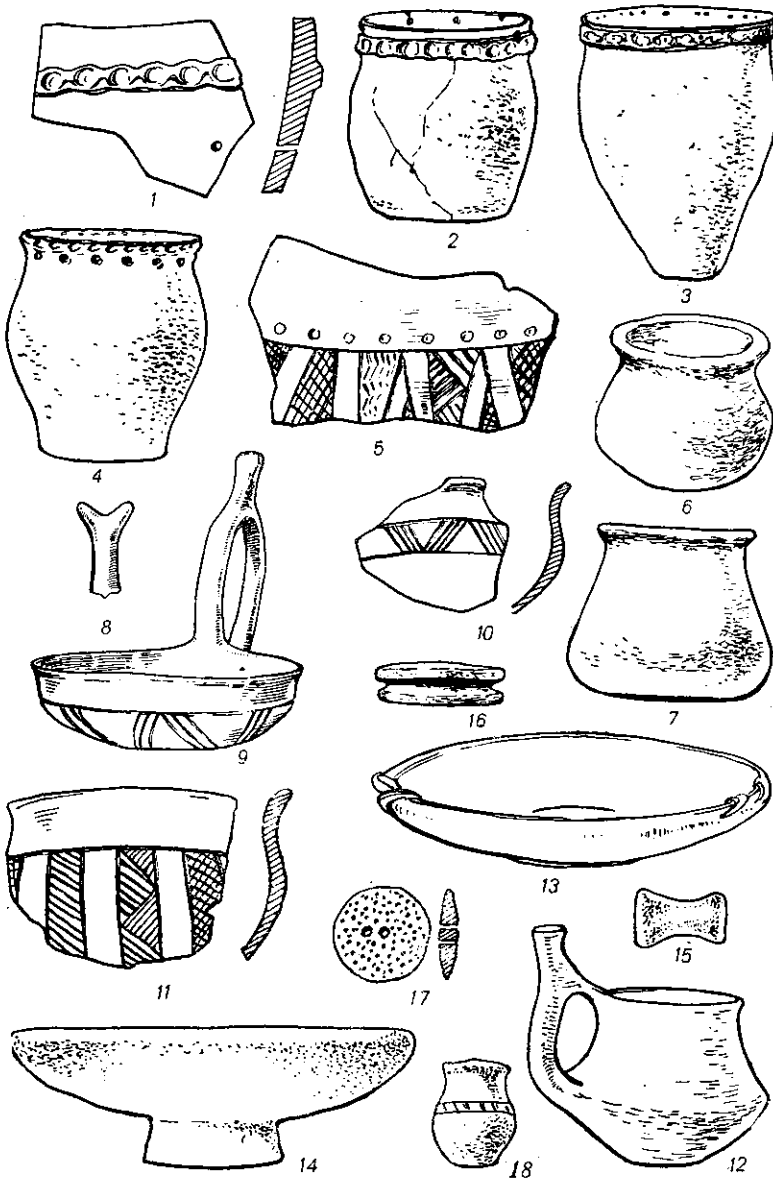

Рис. 3. Липний посуд та глиняні вироби VII—VI ст. до н. е.

1, 10, 15—16, 18—с. Хухри; 2—с. Мачухи, курган № 19; 3—Полтава ($1/12$ н. в.); 4—с. Більськ ($1/5$ н. в.); 5, 11—с. Більськ, зольник № 4; 6—с. Мачухи, курган № 22; 7—8—с. Мачухи, курган № 2, поховання № 2; 9—с. Мачухи, курган № 37; 12—с. Мачухи, курган № 11, трохи більше ($1/5$ н. в.); 13—с. Мачухи, курган № 36 ($1/8$ н. в.); 14—с. Мачухи, курган № 16 ($1/6$ н. в.).

су більш-менш паралельно з керамікою правобережного Лісостепу, полягає в поступовій втраті різноманітності форм і орнаментациї і в зближенні її з найбільш утилітарною за формами керамікою інших локальних груп Лівобережжя. В IV—III ст. до н. е. кераміка пам'яток Ворскли, здає-

ться, вже нічим не відрізняється від кераміки того ж часу на інших територіях Лівобережжя.

Починаючи з VI ст. до н. е., на Ворсклі з'являється імпортна грецька кераміка, яка представлена, в основному, амфорами. В ранній час найчастіше зустрічаються уламки іонійських амфор, прикрашених смугами червоноувато-бурого кольору, хіоських опуклогорлих і протофазоських ам-

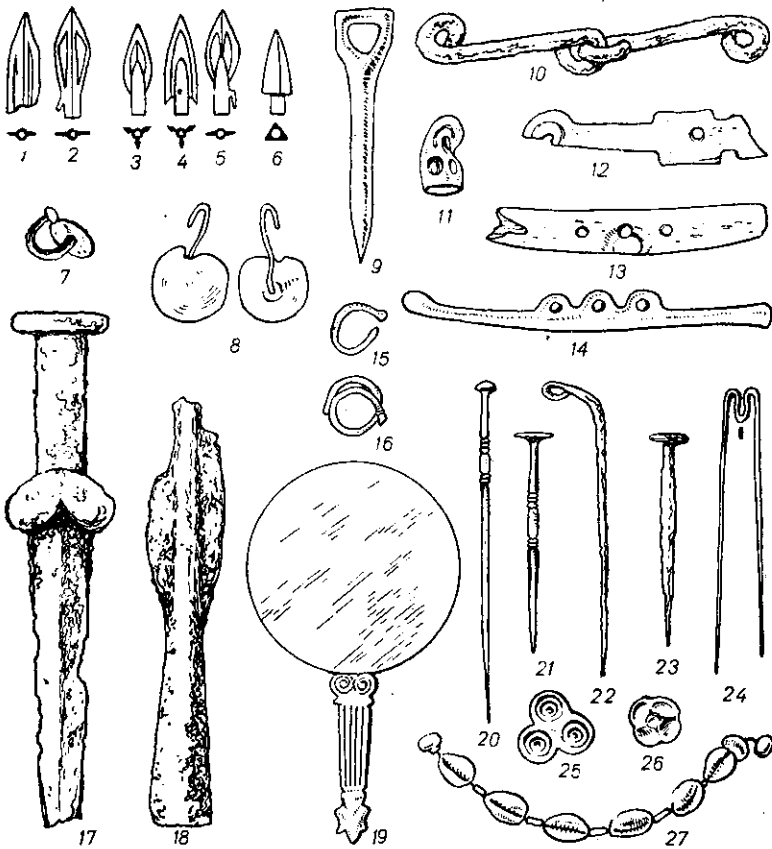

Рис. 4. Металеві та кістяні вироби VI ст. до н. е.

1—3 — с. Лихачівка; 4 — с. Більськ, ур. Осняги, курган № 7; 5 — с. Мачухи, курган № 16; 6 — с. Мачухи, курган № 24; 7 — с. Мачухи, курган № 8; 8, 15—16, 20—23 — с. Лихачівка; 9 — с. Хухри; 10, 14 — с. Більськ, ур. Саранчево поле, курган № 11; 11 — с. Мачухи, курган № 11; 12 — с. Пожарна балка; 13 — с. Більськ, зольник № 3; 17 — с. Кириківка, курган № 8, поховання № 8; 18 — с. Мачухи, курган № 1; 19 — с. Мачухи, курган № 18, поховання № 2; 24 — с. Більськ, зольник № 11; 25 — с. Більськ, ур. Осняги, курган № 2; 26 — с. Лихачівка, курган № 1; 27 — с. Мачухи, курган № 8.

фор VI—V ст. до н. е. З інших форм знаходимо фрагменти чернофігурних і чернолакових посудин (кіліки, канфари, лекіфи). Останні зустрічаються і пізніше, в V і IV ст. до н. е. Відомі також уламки амфор і червонофігурних посудин пізнього часу (V—IV ст. до н. е.).

З VII ст. до н. е. в культурі населення Ворскли поширюються вироби з металу загальних для скіфської культури півдня Східної Європи типів. Найраніше з'являються дволопатеві бронзові наконечники стріл з ромбічною головою і шипом на втулці або з широкими, довгими лопатами, які доходять до кінця втулки. Останні відомі по збірках І. А. Зарецького на дюнах біля с. Лихачівка, Полтавської області (рис. 4, 1—2). В першій половині VI ст. до н. е. відомі бронзові дволопатеві наконечники з шипом або без нього, архаїчні залізні наконечники списів, лавро-

листяної форми з нервюрою по листу (рис. 4, 3—6, 18). З'являються бронзові стременивидні, а потім і залізні вудила з кільцевидними кінцями, кістяні псалії з трьома отворами і голівками барана, грифо-барана, і копитами на кінцях або без них, залізні псалії з трьома боковими петлями (рис. 4, 9, 10, 12—14), залізні мечі з брусковидним навершником і овалносерцевидним перехрестям (рис. 4, 17). В кінці VI ст. до н. е. розповсюджуються бронзові стовпчики для ременів уздечки, прикрашені голівкою орла (рис. 4, 11). Кращими зразками скіфського звіриного стилю для раннього часу є сагайдаки з курганів Вітова могила і Опішлянка, які датуються за бронзовими наконечниками стріл кінцем VI початком V ст. до н. е. Найцікавішим є сагайдак з Вітової могили. Верхній край його був прикрашений 11 золотими бляшками, які зображують барса в профіль, з підігнутими передніми і задніми лапами. Кожна лапа, хвіст і тулуб звіра ще додатково прикрашені орлиними голівками. В центрі сагайдака вміщено велику круглу бляху з петлею на зворотному боці, край якої прикрашені рядом з'єднаних між собою стилізованих орлиних голів. По боках бляхи з чотирьох сторін розміщені бляхи такого ж типу, але менших розмірів. Нижче від них півколом розташовані шість бляшок, кожна у вигляді гірського козла з повернутою назад головою. Нижній край сагайдака прикрашений 11 бляшками у вигляді голови орла (рис. 5, 17).

На сагайдаку з кургана Опішлянка цікава бронзова хрестовидна бляха, прикрашена витисненнями по золоту зображенням тварин. У верхній частині бляхи вміщені одна під одною чотири фігури барса, що йдуть вправо. На трьох кінцях бляхи і в центрі зображена фігура барса, який нападає на лосеня.

Серед прикрас VI ст. до н. е., виявлених на Ворсклі, особливо слід відзначити ті, які не мали широкого побутування в лісостеповому Лівобережжі (Сула і Північний Донець) і добре відомі із знахідок в лісостеповому Правобережжі. До них належать бронзові булавки з невеликою плоскою або конусоподібною шляпкою, стержень яких в середній частині потовщений і прикрашений нарізками (рис. 4, 20—22), бронзова подвійна булава із загнутою всередину дугою (рис. 4, 24), цвяхоподібні сережки (рис. 4, 7, 8). Крім цих предметів, тут також знайдено бронзові дзеркала з центральною або боковою ручкою, прикрашеною в скіфському звіриному стилі (рис. 4, 19), браслети з незіткнутими кінцями, гривні, пастові намистини та інші предмети, добре відомі із пам'яток VI ст. до н. е. сусідніх територій лісостепової смуги України (рис. 3).

В V ст. до н. е. на Ворсклі з'являються трипранні видовжені наконечники стріл (рис. 5, 18—24), змінюється форма мечів, в яких навершники приймають волноподібну форму або вигляд пазубів птахів (рис. 5, 9, 10), поширюються залізні лусковидні панцирі. Змінюється склад кістяного убору. З'являються бронзові і залізні бляшки з петлею на звороті (рис. 5, 11, 12), бронзові ворварки (рис. 5, 14). Кістяні псалії витісняються залізними з двома отворами (рис. 5, 16). В V—IV ст. до н. е. змінюється характер звіриного стилю, який приймає більш умовні орнаментально-декоративні риси. Побутують бляшки з зображенням людського обличчя, пальмет, рослинного орнаменту (рис. 6, 16—19). Новими предметами є залізні бляшки, бронзові котли, добре відомі по знахідках в скіфських степових курганах.

Велика кількість поселень з досить значними культурними нашаруваннями і буграми зольних скупчень свідчить про те, що на Ворсклі, як і на всьому просторі Українського лісостепу в скіфський час жили осілі племена. Знахідка зернотерок і ступок, відбитки зерна на посуді показують, що головним заняттям цього населення було землеробство. Разом з тим, важливу роль в господарстві грало скотарство. Значний остеологічний матеріал Більського городища та інших поселень вказує на

те, що головна роль в стаді належала дрібній рогатій худобі, потім — свині, великій рогатій худобі, коню. Так, наприклад, серед кісток тварин, знайдених при розкопках поселення біля с. Пожарна Балка, залишки

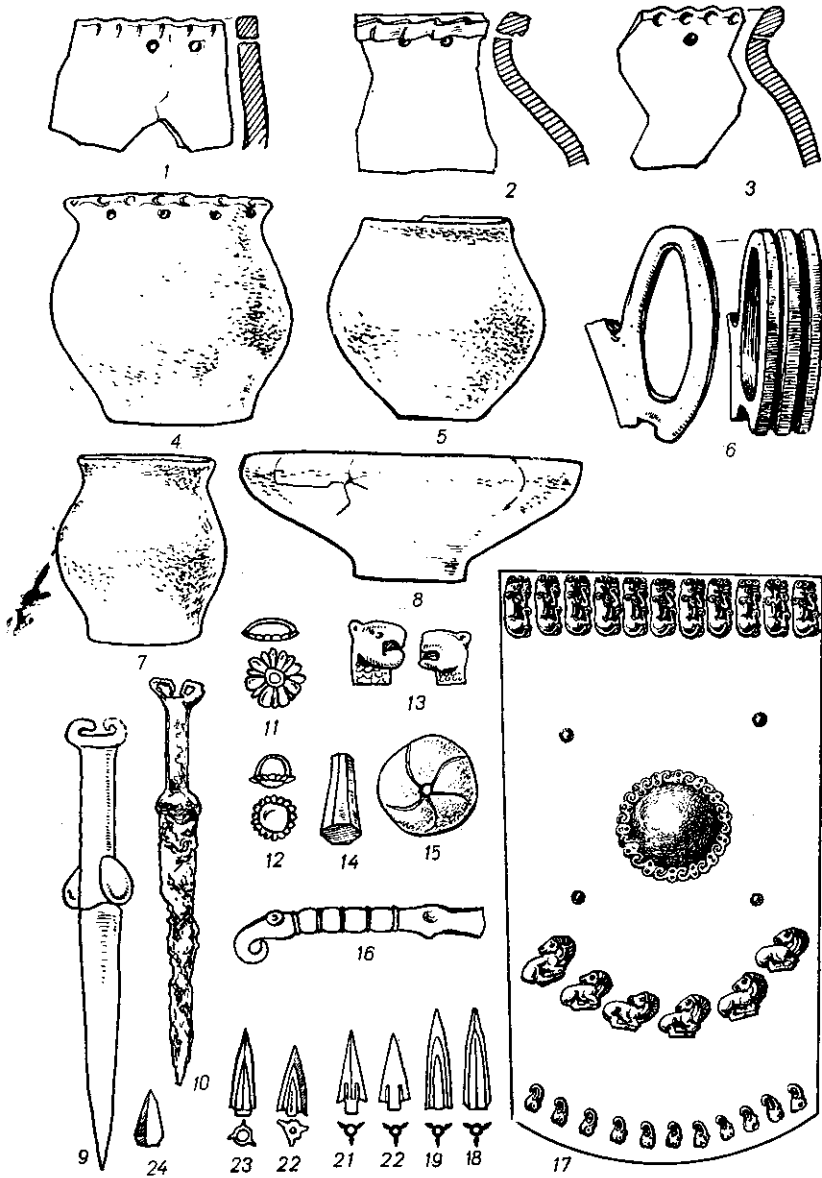

Рис. 5. Ліпний посуд, металеві та кістяні вироби V ст. до н. е.

1-3, 6, 15 — с. Кучмівка; 4, 7 — с. Мачухи, курган № 15; 5, 8 — с. Мачухи, курган № 10; 9 — Більськ, ур. Скоробор, курган № 5; 10 — с. Мачухи, курган № 13; 11-12 — с. Ляхачівка; 13, 22-24 — с. Мачухи, курган № 9; 14, 23 — с. Війтівка; 16 — с. Більськ; 17 — Вітова могила (1/2 н. в.); 18-21 — Вітова могила.

дрібної рогатої худоби становлять 28, свині — 28%, великої рогатої худоби 16,8, коня 13,6%⁵⁵. Слід сказати про велику кількість собак (в кількості 54), виявлених за два роки (1958, 1959) розкопок на За-

⁵⁵ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, Полтавской области, КСИИМК, в. XXXVII, 1951, стор. 127.

хідному Більському укріпленні, що становлять 14,5% по відношенню до кісток інших домашніх тварин⁵⁶.

Кераміка та інші речі, знайдені при розкопках на поселеннях і в могилах, за винятком предметів грецького імпорту, являються продукцією місцевого домашнього виробництва, за рівнем розвитку якого жителі Ворскли не відставали від своїх сусідів. На основі знахідок легко встановлюється, що їм були відомі керамічне, ткацьке, бронзоливарне виробництва, ковальська обробка заліза, різьба по кістці. Виробництва,

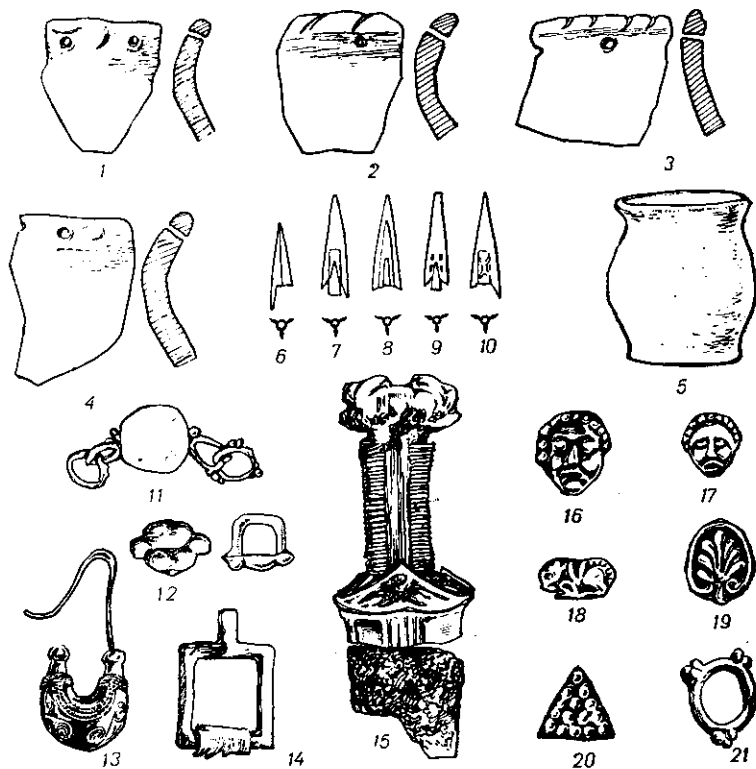

Рис. 6. Липний посуд та металеві вироби IV ст. до н. е.

1-4, 5 — с. Буди; 6 — с. Лихачівка; 7-10 — с. Більськ, ур. Осняги, курган № 4; 11 — с. Кириківка, курган № 12, поховання № 3; 12-21 — с. Більськ, ур. Осняги, курган № 5.

зв'язані з обробкою металу, для ворсклинської локальної групи ще майже не вивчені через недостачу відповідних матеріалів. Але вони будуть знайдені, про що свідчать бронзоливарні залізні шлаки і браковані бронзові наконечники стріл, виявлені, наприклад, на Більському городищі.

Значна кількість грецької кераміки, яка походить в основному з Більського городища, свідчить, що місцеве населення вело торгівлю з містами Північного Причорномор'я, в першу чергу з Ольвією, а пізніше — з Боспором.

Найдавніші могили в курганах на Ворсклі мають дуже простий інвентар. В них ще не помітно ніяких ознак існування майнової або соціальної нерівності. Різниця між похованими по багатству інвентаря простежується приблизно з другої половини VI ст. до н. е. В окремих могилах цього часу (Лихачівка, курган № 1; Кириківка, курган № 13)

⁵⁶ Б. Н. Граков и Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1959, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 20.

вже трапляються золоті речі. На кінець VI ст. до н. е. — початок V ст. до н. е. відносяться чудові для Ворскли кургани Опішлянка і Вітова могила, в яких були знайдені дорогоцінні сагайдаки, багато прикрашені золотими бляхами в скіфському звіриному стилі. В цих могилах, очевидно, були поховані родові вожді або інші представники племінної знаті.

Ріст майнової нерівності і виникнення на базі її соціальної нерівності сприяли розвитку воєнної і соціальної організації суспільства. В чорноліський час і на самому початку скіфського періоду, судячи по селищах біля сіл Хухра і Ніцаха, населення на Ворсклі жило в малих неукріплених поселеннях. Способом життя воно ще нічим принципово не відрізнялось від абаригенів бронзового віку. Здається, першими рисами, якими ознаменувалась нова епоха, були великі поселення на Ворсклі, що з'явилися з кінця VII ст. до н. е. (Мачуха, Пожарна Балка, первісне обширне поселення з зольниками на місця Більського городища та ін.). У цьому виявляється потяг стародавніх племен до об'єднання: згуртоване населення, навіть без укріплень, могло захистити себе від ворогів.

Тільки в світлі історії всієї Скіфії можна зрозуміти виникнення на Ворсклі величезного Більського городища. Більське городище, хоч його і не можна вважати за пам'ятку фортифікації, є прямим свідченням існування в басейні Ворскли великого об'єднання племен із зосередженням влади в руках племінної знаті. Воно, очевидно, і було політичним, ремісничим і культурним центром цього об'єднання.

Вивчення пам'яток басейну р. Ворскли підтверджує правильність виділення (поряд з іншими локальними групами культури осілих племен скіфського періоду в Українському лісостепу) також і Ворсклинської локальної групи. Посульська і Північнодонецька локальні групи виникають не раніше середини VI ст. до н. е. В. А. Іллінська допускає, що за етнічною належністю це були власне скіфи; їх не місцеве для Українського лісостепу походження можна вважати вже доведеним⁵⁷.

На відміну від цього, ворсклинська локальна група за своїм походженням пов'язується з дніпровським Правобережжям, з гаданим пересуванням чорноліських племен з правого берега Дніпра на Ворсклу, що могло статися не пізніше початку VII ст. до н. е. Таким чином, ворсклинські племена раннього залізного віку були частиною місцевого населення Придніпров'я, яке переселилося на межі епохи бронзи і заліза із заходу на схід. Ця гіпотеза підтверджується відкриттям поселень чорноліської культури в басейні р. Ворскли.

Своєю культурою населення Ворскли протягом перших століть скіфського періоду майже нічим не відрізнялося від племен, які проживали в дніпровському Правобережжі, на території сучасних Київської і Черкаської областей. Очевидно, між ними довгий час підтримувалися найживіші зв'язки, що видно з певної паралельності розвитку їх культур. Як ті, так і інші племена опинилися в сфері сильного впливу скіфської степової культури і більш або менш однаково перейняли від скіфів їх зброю, спорядження верхового коня, звіриний стиль. Разом із скіфами вони опинились у сфері впливу античних міст Північного Причорномор'я, торговельна активність яких сприяла збагаченню місцевої культури.

Проте племена, що осіли на Ворсклі, опинилися в суцільному оточенні лівобережних племен з іншою культурою. В результаті безперервного і безпосереднього контакту з останніми вони на протязі кількох століть поступово втратили самотні риси і в IV—III ст. до н. е., здається, вже нічим істотним не відрізнялися від своїх сусідів.

Простежити далі шляхи розвитку жителів Ворскли поки що неможливо, бо пам'ятки наступної епохи, зв'язані з зарубинецько-корчуватівською культурою на розглядуваній території, ще не виявлені.

⁵⁷ В. А. И л љ и н с к а я, О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра, КСИИМК, в. 70, стор. 24—26.